
ÉLET-TUDOMÁNY-TÖRTÉNET: TUDOMÁNY, INFORMÁCIÓ, MEDIALITÁS

Táblázatokba zárt tudás? Az orvosi tudásszervezés gyakorlatai a 18. században

Knowledge Arranged into Tables? Practices of Knowledge Organisation in the Eighteenth Century

Dr. habil. Krász Lilla PhD.
ELTE BTK
krasz.lilla@chello.hu

Initially submitted October 10, 2016; accepted for publication november1, 2016

Abstract

The administrative measures of a comprehensive reform program introduced in Vienna, the centre of the Habsburg Monarchy, as well as in some regions located at significant distances from the centre itself should be deemed as a successful field of practice in relation to the considerable shifts taking momentum in Habsburg governance from the 1780s on. Physicians thus were compelled to gather reliable information on all kinds of medical issues arising in their daily practices in the different countries of the Habsburg Empire as well as subsequently having to process and arrange them in accordance with a previously set system of aspects communicated to them. Regular and specific information gathering, including their systematic processing with the help of various as well as changing media of visualisation in time, i. e. running texts, lists, tables, thereby made it possible for the central government to accumulate, filter, assess their contents and duly contribute to making stances and decisions on the basis of available and relevant information, normally brief, factual, concrete, topical and synoptic, in the Imperial 'information centres' such as the Chancery, the Medical Faculty of the University of Vienna, or in the regional ones such the Council of Governor-General and the medical faculties of the University of Nagyszombat, Buda and Pest. This paper is meant to explore as to how tables were to arrange contents, implement the above model for systematisation based on the analyses of particular sections of medical reports on specific and contagious diseases as well as trying to reveal as to what extent they influenced the process of gathering information on health, diseases and the complexity of life, including their description, utilization and dissemination.

Kulcsszavak: medicina, tudásszervezés, írásmód(ok), táblázat, megismerés, rendszerezés

Keywords: medicine, knowledge organization, way(s) of writing, tables, epistemology, systematization

A táblázat a kora újkori tudásszervezés egyik meghatározó mediális eszköze: adathordozóként a modern információs rendszerek (pl. lyukkártyák, statisztikák, adatbankok) előképe. Tartalmazza adott térben, időben és adott tárgyban a normálisként elfogadott és az ettől eltérő jelenségek, „dolgok” paramétereit, rögzíti a tudás empirikusként aposztrofálható formáját.

Ebből következően a 'táblázatokba zárt tudás' nem az ismeretelméleti értelemben vett 'igazolt igaz vélekedésként' azonosítható be, sokkal inkább a tapasztalatok akkumulációja, a megfigyelések, mérések, összeírások specifikus lejegyzése, formába öntése, grafikus megjelenítése, lényegét tekintve célirányos rendben egyszerű adatokat rögzít, halmoz fel, alakít információvá.¹

A táblázatos írásmódhoz kapcsolódó kutatások meglepő módon egészen az utóbbi időkig mind az információtörténet, mind az igazgatástörténet, mind a tudománytörténet, mind a kultúratudományok elhanyagolt területéhez tartoztak. Ebből következőleg a táblázatok kora újkori episztemológiai jelentőségét, különböző tudásterületeken dokumentálható használatait tematizáló szintézis sem született. Pedig a táblázatok használatának igen hosszú története van különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy a különféle listák és egyéb formálisan strukturált szeriális feljegyzési formák az írásbeliség legrégebbi dokumentumai közé tartoznak.² A vonatkozó, a téma egy-egy részterületét érintő kutatások azonban hosszú ideig csupán a bennük foglalt tartalmi elemek pozitívista szemléletű kiértékelésére irányultak. A táblázat, mint írásmód, mint vizualizációs gyakorlat, mint a tudás gyűjtésének, terjesztésének, archiválásának eszköze csak az utóbbi mintegy másfél évtizedben került a nemzetközi történeti érdeklődés homlokterébe.³

A 18. század utolsó harmadában nagyjából egyidejűleg Franciaországtól a Habsburgok lombard, toszkán területitől az örökös tartományokon át a Cseh- és Magyar Királyságig az ún. physicus-orvosoknak (a gyógyítás mellett kiterjedt hivatali adminisztrációs feladatokat is ellátó fizetett doktorok) saját működési területükön minden egészségüggyel kapcsolatos jelenségről megbízható adatokat kellett gyűjteniük, s előre megadott szempontok alapján azokat orvosi jelentés formájában rendszerezniük. A Magyar Királyság területének vonatkozásában az adatgyűjtéshez, a jelenségek megfigyeléséhez és leírásához szükséges irányelvek a legfelsőbb szinten Bécsben, az idők folyamán egyre inkább az uniformizálás — bürokratizálás — tudományosítás (*Verwissenschaftlichung*) — társadalmiasítás (*Vergesellschaftung*) fogalmakkal körülírható irányelvek mentén kerültek megfogalmazásra. Mindebben az 1780-as évektől már szembetűnő módon meghatározó szerepet játszott a humán és fizikai erőforrások megismerését szolgáló, módszerként, írásmódként, adminisztratív gyakorlatként és reprezentációként egyaránt értelmezhető táblázatos kimutatások alkalmazása.

Tanulmányunkban előbb tágabb perspektívában a táblázatos írásmód funkcióinak, használatának kora újkori alakulását vázoljuk fel, majd II. József uralkodásának időszakára

* Jelen tanulmány az NKFIH „A tudományos tudás áramlásának mintázatai Magyarországon, 1770-1830” című, 119577 számú kutatási projekt keretében készült.

¹ Az információ fogalmához újabban, lásd BRENDECKE/FRIEDRICH M./FRIEDRICH S. 2008. 11-44.

² Vö. ONG 1959. 423-440; GOODY 1977.

³ A kora újkori tudásállomány, írásmódok, munkamódszerek, habitus és gondolkozásmód rekonstrukciója tekintetében mára klasszikusnak számító alapműveket, lásd LATOUR 1986. 1-40; SHAPIN 1994; POOVERY 1998; CLARK 1999. 33-67; BÜTTNER/FRIEDRICH M./FRIEDRICH S. 2003. A táblázatok különböző tudásterületeken történő kora újkori használatait tematizáló tudás- és tudománytörténeti, valamint igazgatástörténeti és kultúratudományi megközelítéseket, lásd a medicina vonatkozásában: ECKART 1980. 35-53; RUSNOCK 2003; HESS 2015. 82-99., a történetírásban: MELVILLE 1987. 57-154; BRENDECKE 2003. 37-53; BRENDECKE 2004. 157-189; STEINER 2008; STEINER 2009. 483-515., az államszervezés-adminisztráció területén: BRIAN 1994; VISMANN 2000; BECKER/CLARK 2001; BECKER 2008. 393-419; SEGELKEN 2010., magyarországi vonatkozásban a gazdasági adminisztráció területén: KURUCZ 2013 (itt különösen 137-160); az archiválás gyakorlataiban: POMPE/SCHOLZ 2002; FRIEDRICH 2013.

fókuszálva a magyarországi orvosi jelentések egyedi és járványos betegségek leírására használt táblázatok vizsgálata alapján azt mutatjuk be, hogyan rendezi a táblázat a tartalmakat, hogyan sikerült eme rendszerezési modellt érvényre juttatni, s mindez hogyan befolyásolta az egészségre, betegségre, az élet teljességére vonatkozó adatok gyűjtését, leírását, feldolgozását és terjesztését.

A tudás konstrukciói, avagy mire jók a táblázatok

A többértelmű táblázat kifejezés a latin *tabula* szóból eredeztethető: a 'fából készült tábla' értelemben az asztal, (fa táblára festett) kép, vagy térkép jelentéstartalmakat foglalja magában. A táblázat szó eredeti jelentéséből kiindulva tehát mindenképpen valamiféle alapformulárét, egy (többé-kevésbé) jól előkészített felületet jelöl, amelyen azután további „műveletek” végezhetők. Ugyanígy a fogalom kora újkori adaptációi is igen differenciált alkalmazásokra utalnak: *tabula* vagy *tabella* szavakat használták emberek, dolgok és jelenségek grafikus megjelenítésre és listaszerű összeállításokban (táblázatos kimutatások, térképek, fadiagramok, uralkodói listák, családfák, könyvek és iskolai tankönyvek regiszterei, képek, feliratok, stb.).⁴ Mindazonáltal a *tabula/tabella* a kora újkorban egy tágasabb értelmezési keretben magában foglalta a rendszerint figurális megjelenítési formaként, vagy képként definiálható tábla/tabló (*Tafel*, *tableau*), de a szűkebb értelemben vett, vízszintes sorok és függőleges oszlopok rasztere alkotta, számadatok és szavak szinoptikus rendje által kirajzolt táblázat (*Tabelle*) fogalmakat.⁵

A táblázat az információkat térben rendezi és osztja el, egy olyan alakzatba szervezve, amely üresen hagyott rubrikák, választóvonalak, vagyis a rendelkezésre álló tér célirányos használata révén egyszerre képes logikus rendet alkotni, s az olvasó számára a tartalmi elemeket könnyen, gyorsan áttekinthetővé és memorizálhatóvá tenni. Mivel a táblázatok kínálta írásfelület térbeli diszpozíciója a feljegyzett adatok egymáshoz való viszonyát és helyiértékét formai természetéből adódóan eleve behatárolja, nem egyszerű az így létrejött komplex tartalmat narratív vagy folyó szöveggé formálni: a folyó szövegben sok esetben éppen a táblázat lényegi, komplex összefüggéseket, rejtett kapcsolódásokat optikai-figurális jellegénél fogva megjeleníteni képes mivolta vész el. Az elbeszélő folyó szöveg és a táblázatos írásmód közötti lényegi különbség ez utóbbi optikai minőségében, szinoptikus jellegében ragadható meg leginkább.⁶ A táblázatos írásmódban az oszlopok és sorok rasztere, a hozzájuk tartozó kategóriák rögzítése révén egy olyan szelekciós és rendszerző modell konstituálódik, amely úgy tűnik több szempontból is hatékony eszköznek bizonyult az adatok információkká, az információk tudássá, akár új tudáselemekké fordítása tekintetében.

A táblázatos írásmód (tudományos) tudástermelés céljára történő használatának egyik legkorábbi szószólója Francis Bacon (1561-1626) volt, aki a táblázatok a kutatás adott tárgyára vonatkozó szétszórta adatok, valóságtények összegyűjtésének, világosan áttekinthető rendszerezésének előre elkészített segédeszközeiként, a gondolatok és az értelem

⁴ A 'tabula' szó kora újkori adaptációiról általában, lásd SIEGEL 2009. A fogalom további specifikus használataihoz az oktatásban, lásd BARNER 1970. 442., a (fa)diagramokról áttekinthető jelleggel, lásd BERNIS 2000. 155-176; SIEGEL 2009. 49-90.

⁵ Erre mutat rá M. Foucault is, lásd FOUCAULT 2000 [1966] (itt különösen 120-129.)

⁶ A szinopszis fogalmat már Platon is az optikusság, áttekinthetőség minőségben használta. Erről bővebben, lásd ZIMMERMANN 1977. 12; BRENDENCKE 2001. 75-85.

„helytartóiként” definiálja, amelyek azután további intellektuális diszpozíciók felállítását teszik lehetővé.⁷

Analóg módon a táblázatos írásmód a hatalomgyakorlás, a hatékony államszervezés eszközeül is szolgálhatott. Hogy a hosszú folyó szövegek akár többszörös redukciójára, az összegyűjtött adathalmazok közötti összehasonlításra használható táblázatos kimutatás miként válhat az uralkodó/fejedelem számára a jó kormányzati döntések meghozatalához elengedhetetlenül szükséges, memorizálásra alkalmas sémává, annak legvilágosabb megfogalmazását Gottfried Wilhelm Leibniznél (1646-1716) találjuk meg. A 17. század utolsó harmadában Johann Friedrich Braunschweig-Lüneburg herceg (1625-1679) hannoveri udvarában töltött szolgálatának időszakában a hatékony és sikeres kormányzati gyakorlatokról ajánlás-jelleggel megfogalmazott rövid tervezeteiben az államot a „dolgok” és emberek „állapotát” folyamatosan felmérő, azt leíró („*Topographia politica*”), a rejtett belső összefüggéseket feltárni képes információs rendszerként határozta meg, s ennek kapcsán extenzív információ- és tudástermelést szolgáló, koordináló állami hivatal („*Registratur-Amt*” vagy „*Intelligenz-Amt*”) felállítását szorgalmazta.⁸ Leibniz ezekben az írásaiban részletesen kitért azokra az írásmódokra, regisztrációs és archiválási technikákra, amelyek az uralkodó-fejedelem számára hasznos, praktikus, gyorsan adaptálható információkkal szolgálhatnak országa állapotáról. Információtörténeti szempontból külön figyelemre méltó egy adott állam aktuális helyzetének, geopolitikai lehetőségeinek, az élet minden részletére kiterjedő szinoptikus leírására és vizuális megjelenítésére egyidejűleg alkalmas táblák (*Staats-Tafeln*) összeállításának technikáiról szóló írása. Ebben az alig tíz oldal terjedelmű tervezetében rövid összefoglalását adta egy olyan rendszerezési modellnek, amelynek segítségével az előzetesen, különböző szempontok szerint a tartalmilag összetartozó „dolgokról” készített listák és regiszterek egymásra vetíthetők, s az ily módon keletkező, addig nem sejtett új összefüggések és kapcsolódások képi formában az uralkodó számára könnyűszerrel, „egy szempillantás alatt” láthatóvá és gyorsan áttekinthetővé tehetőek. Leibniz valójában a 18. század folyamán formálódó, az államélet legkülönbözőbb területeinek állapotát megjeleníteni képes topografikus táblázatos írásmód módszertanát vezette elő. Mindazonáltal a *Staats-Tafeln* összeállításában, vagyis a szétszórta, adott esetben csak nehezen hozzáférhető információk összegyűjtésének és feldolgozásának ebben az extrém módon összesűrített prezentációjában látta az alattvalók, a jelenségek és folyamatok megismerésének,

⁷ Bacon a *Novum Organum* 102. aforizmájában mutat rá a táblázatok „új találmányokat szolgáló” hasznos és szükséges mivoltára: „*Atque insuper cum tantus sit particularium numerus et quasi exercitus, isque ita sparsus et diffusus, ut intellectum disgreget et confundat, de velitationibus et levibus motibus et transcuribus intellectus non bene sperandum est; nisi fiat instructio et coordinatio, per tabulas inveniendi idoneas et bene dispositas et tanquam vivas, eorum quae pertinent ad subjectum in quo versatur inquisitio, atque ad harum tabularum auxilia praeparata et digesta mens applicetur.*” BACON [KROHN] 1990 [1620]. 220. Itt jegyezzük meg, hogy a táblázatos írásmód használata tekintetében Bacon követendő mintaként jelenik meg az angol statisztika úttörőinek számító John Graunt (1620-1674) és William Petty (1623-1687) munkásságában. Erről bővebben lásd RUSNOCK 2003. 16-17.

⁸ Leibniz 1676-ban lépett Hannoverben udvari és titkos jogtanácsosként Johann Friedrich Braunschweig-Lüneburg hercegének szolgálatába, s kapott ugyanitt könyvtárosi megbízatást. Az itt szerzett tapasztalatai nyomán 1678 és 1680 között több kisebb tervezet formájában fogalmazott meg az uralkodó számára ajánlásokat, konkrét kormányzati, politikai cselekvési programokat, ld. LEIBNIZ 1927 [1678]. 74-76; Uő. 1986 [1680a]. 332-340; Uő. 1986 [1680b]. 376-381; Uő. 1986 [1680c]. 340-349.

ellenőrizhetőségének, s ezen keresztül az abszolút hatalom megtartásának, a sikeres kormányzásnak a leghatékonyabb eszközét.⁹

A 18. század folyamán a táblázatos írásmódnak a valóságtények és ezek közötti belső kapcsolódások, rejtett összefüggések megjelenítésére, memorizálására, vagyis az emlékezet pallérozására alkalmas minősége kerül előtérbe. A táblázatok lehetséges használatáról szóló kommentárok inkább az oktatásban alkalmazható módszerként ajánlják, kiemelve azt a körülményt, hogy a benne foglalt jelenségek magyarázatához éppen szinoptikus mivoltuk okán nem szolgáltatnak kielégítő bizonyító anyagot. E tekintetben egyértelműen Christian Wolff (1679-1754) a táblázatos írásmód mibenlétéről, a helyes kulcsfogalmak (*Lehr-Begriffe*) megtalálásának módjáról, s általában a táblázatok használatáról előbb 1730-ban latinul, majd 1737-ben német fordításban is kiadott értekezése volt meghatározó, s mint ilyen, több helyütt (jelölt vagy jelöletlen módon) fontos hivatkozási alapnak számított.¹⁰ A Wolff-i interpretáció perspektívájából szemlélve válik a táblázatos írásmód oktatási segédeszközzé, amely az előre gondosan megválasztott kategóriák révén képes egész tudásterületeken az idők során felhalmozott információkat értelmes, könnyen megjegyezhető és hosszú időtartamra nézve megőrizhető módon rendszerezni. A táblázatok Wolff által konstruált értelmezési kerete jelenik meg Johann Heinrich Zedler (1706-1751) monumentális *Universal-Lexicon*-jában is, amely több címszót is szentelt a témának.¹¹ Míg a *Methode-Tabellen* /*Methodus Tabellaria* címszóban az oktatás és tanulás effektív módszereként jelenik meg a táblázat¹² addig *Gedächtnis-Tabellen*/ *Tabulae mnemonicae* szócikkben a tekintetet irányító, a megismerés és gondolkodás folyamatait serkentő képként, prezentációs eszközként definiálódik: „A táblázatot az ember elméje egyetlen szempillantás alatt felfogja, s hosszas szemlélése után

⁹ Leibniz a *Staats-Tafeln* államszervezésben betöltött funkcióiról és használatáról a következőképpen fogalmaz: „Ich nenne Staats-Tafeln, eine schriftliche kurze Verfassung des Kerns aller zu der Landes-Regierung gehörigen Nachrichten, so ein gewisses Land insonderheit betreffen, mit solchen Vortheil eingerichtet, daß der Hohe Landes-Herr alles darin leicht finden, was er bey ieder Begebenheit zu betrachten, auf einmal übersehen, und sich deßen als eines der bequämsten instrumenten zu einer löblichen selbst-regierung bedienen könne. (...) diese Staatstafel [soll] ein schlußsel seyn, aller Archiven und Registraturen des ganzen Landes, als deren Rubriken und Register also einzurichten, daß sie endlich in diese Staatstafel als in ein centrum zusammen lauffen. LEIBNIZ 1986. [1680c] 341, 345. A *Staats-Tafeln* különböző információtörténeti, igazgatástörténeti szempontú elemzéseit, lásd SIEGERT 2003.156-190; VOGL 2004. 69-71; BECKER 2008. 393-395.

¹⁰ „Durch Tabellen (tabulas mnemonicas) verstehe ich diejenigen Tafeln, darinnen das, was man auswendig lernen soll, in eine solche Ordnung gebracht wird, worinnen es auch leicht gemerket, und wenn man es einmahl gemerket hat, lang behalten werden kan. [...] Wenn aber dasjenige, was durch einem Lehrbegriff hindurch zustreuet ist, an einem Orte zusammen gebracht wird; so müssen die Beweise und alles übrige weggelassen werden, welches um besonderer Absichten wegen anbracht wird. Die Beschaffenheiten der Sache müssen kürzlich ausgeführet werden, so daß nichts überflüssiges da ist.” WOLFF 1737. 675.

¹¹ A tágabb értelemben vett *Taffel*/*Tafel*/*Tablaeu*/*Table* fogalmak és alkategóriái (pl. *geographische Taffeln*: ZEDLER Bd. X. 1735. 931; *A,B,C,Tafel*: ZEDLER Suppl. Bd.1. 1751. 105; *Testaments Tafel*: ZEDLER Bd. 42. 1744. 1369; *Land Tafel*: ZEDLER Bd. 16. 1737. 573.; *Schreibe Tafel*: ZEDLER Bd. 35. 1743. 1161; *Stamm Tafel*: ZEDLER Bd. 39. 1744. 1061-1071.), valamint a szűkebb értelemben vett *Tabelle*/*Tabulae* és fajtái (pl. *Tabelle*: ZEDLER Bd.. 41. 1744. 1285; *Zeilen Tabelle*/*Schrift-Regel Tabelle*: ZEDLER Bd. 61. 1749. 705-706; *Methode Tabellen*: ZEDLER Bd. 20. 1739. 1333; *Gedächtnis Tabellen*: ZEDLER Bd. 41. 1744. 1285-1296.) Zedler lexikonjában is elkülönülnek egymástól.

¹² „Methode (Tabellen)/Methodus Tabellaria oder Tabularum, ist diejenige Lehr-Art, da man entweder gantze Disciplinen oder einzelne Materien in eine oder mehrere Tabellen bringet. Diese Methode ist, um de Zusammenhang einer Disciplin desto besser einsehen zu können, und um dem Gedächtnisse zu Hülffe zu kommen, erdacht worden, und zu diesen Absichten höchst ersprißlich, nur muß man sich nicht an dieser Methode alleine genügen lassen, weil sie mit den beweisen nichts zu tun hat.” ZEDLER Bd. 20. 1739. 1333.

mintegy képként vésődik emlékezetébe, mindemellett oly gyakorisággal tekintheti meg újra és újra, amennyiszer csak kedve tartja. [...] Minekután a táblázatok a lehető legrövidebb formában tartalmazzák mindazt, amit egy adott dologról tudni lehet, éppen ezért a lehető legrövidebb idő alatt áttekinthetőek, s illeten módon jól szolgálják az ismétlését mindazon dolgoknak, amelyeket már megtanultunk.”¹³ A Zedler lexikonnak ez az ’emlékeztető-táblázatokról’ összeállított címszava egyértelműen Christian Wolff fent említett munkájának excerpálása nyomán került összeállításra.¹⁴

A 18. század második felében, leginkább annak utolsó harmadára nézve a táblázatos írásmód használatának egyre szélesebb spektruma bontakozik ki. A táblázat funkcióit tekintve egyfelől a bennük rögzített adatok tárolásának, visszakereshetőségének egyfajta pragmatikus koordináta-rendszerévé vált, másrészt egy olyan vizualizációs modellé, amelynek segítségével a felgyűjtött adatok sajátos térbeli elrendezése révén, a „dolgok” közötti új, addig ismeretlen kapcsolódások válhattak nyilvánvalóvá. Harmadrészt a táblázatos írásmód a maga formalizált, az adott tárgyban a megismerés optikáját irányító, a tapasztalatok rendszerezett leírását rögzítő kategóriáival a sorokban és oszlopokban felhalmozott adatoknak új kontextusait létrehozó regisztrációs technikává formálódott. Végül a táblázatok rubrikáiban megjelenő a valóságtényekre való rövid, tömör, erősen redukált tartalmú utalások jól memorizálható sémává rendeződve tették lehetővé az összehasonlítást a hasonlóságok, az azonosságok és különbségek tudatosítását.

„Tabulas inveniendi” — az adminisztratív és az episztémikus írásmód összekapcsolódása a medicinában

A Mária Terézia 1752-ben kiadott rendelete nyomán fokozatosan kiépülő physicus-orvosi hálózatban működő, hivatali és regisztrációs feladatokat ellátó orvosdoktorok valójában csak az 1780-as közepétől kezdtek egységes táblázatokat alkalmazni orvosi topográfiai, járványügyi, állategészségügyi, orvosi rendészeti megfigyeléseik rögzítésére, és az egészségügyi ellátórendszerben tevékenykedő különböző rendű-rangú szereplők munkavégzésének, szakmai tudásának, magatartásának minősítésére. A törvényhatóságokként (vármegye, szabad királyi város, kiváltságolt kerület) elkészített jelentéseket a helytartótanács illetékes bizottságához, illetve 1783-tól ügyosztályához és vagy a pesti orvosi fakultáshoz továbbították, majd innen vezetett útjuk a bécsi kormánysszervekhez (Magyar Udvari Kancellária, Államtanács) és, vagy a bécsi orvosi fakultásra

¹³ „Man begreift eine Tabelle auf einen Blick, und drückt durch lange Betrachtung derselben dem Gedächtniß ein gewisses Bild davon ein, dergestalt, daß man dieselbigen dem Verstande vorstellen und gleichsam so oft ansehen kan, als es einem beliebig ist [...] Weil die Tabelle alls, was uns einer Sache bekannt worden ist in einer geschickten Kürzte in sich fassen, daß man es gantz, in einer kurzer Zeit durchgehen kan: so dienen sie gar fein zur Wiederholung desjenigen, was wir von einer Sache gelernt haben.” ZEDLER Bd. 41. 1744. 1288-1289, 1291.

¹⁴ Wolff latin nyelvű munkájára valójában a Zedler lexikon 1739-ben kiadott 20. kötetben a *Methode Tabellen* címszó végén találunk szakszerű hivatkozást, lásd ZEDLER Bd. 20. 1739. 1333. (Christian WOLFF: *Tabularum Mnemonicarum constructio & usus*, in Chr. Wolff: *Horae subsecivae Marburgenses anni MDCCXXX* [...]. Tom. II. Frankfurt am Main/Leipzig, 1731. 468-513.). A korszak tudományosságában bevett kompilatórikus írásmód hallgatólágos, ám a respublica litteraria körében elterjedt gyakorlatát követve Wolff szövegének helyenként tartalmi, helyenként szó szerinti átvételei, ill. kivonatolásai *Gedächtnis-Tabellen/Tabulae mnemonicae* szócikkben már jelöletlenül maradtak. A kompilatórikus írásmódról bővebben lásd, GIERL 2001. 63-94. Az excerpálás kora újkori gyakorlatairól, lásd ZEDELMAIER 2002. 38-53.

II. József uralkodását megelőző évtizedekben, a physicus-orvosok hálózatának a század közepétől induló kiépülésével párhuzamosan a helytartótanácsához befutó orvosi jelentések ad hoc-jelleggel, egy-egy rendkívüli esemény, többnyire embert, állatot pusztító járványos megbetegedések kapcsán készültek, vagy a kuruzslók elleni küzdelemhez kötötten a különböző rendű-rangú gyógyítók egyedi, problematikusnak ítélt eseteit taglalták. Ezekben a jelentésekben az orvosok — részletes, a tartalom tagolására vonatkozó formai instrukciók híján — egyéni megoldásokat alkalmaztak, s többnyire hosszabb-rövidebb folyó szöveg formájában összegezték megfigyeléseiket. Bár az 1770. évi Egészségügyi Főszabályzat kiadását követően a folyó szöveget már igyekeztek tagolni, vagyis optikailag az összetartozó egységeket paragrafusokkal, vagy számozással egymástól elkülöníteni. Ezen prezentációs technika alkalmazásával a felsorakoztatott adatok egybedolgozásával keletkezett információk könnyebben és gyorsabban áttekinthetővé váltak, a tartalmi elemek azonban továbbra is egy lineáris struktúra részei maradtak.

Ezen időszak tematikus jelentéseinek sorában külön kiemelendő a Magyar Királyság fizikai erőforrásainak úgy, mint a gyógy-, forrás- és ásványvizek feltérképezésére irányuló, először 1763-ban, majd 1768/69-ben elrendelt adatgyűjtés. A kérdőíveket tudományos kritériumok mentén fogalmazták meg, támaszkodva többek között a század első felében működő magyarországi vízvizsgálók (Moller Károly Ottó, Hermann András) módszereire. A vizek földrajzi fekvésének meghatározásán túl, vizsgálták feltörésük eredetét, a vizek ízét, szagát, a vizek vegyvizsgálatát pedig helyszíni és laboratóriumi körülmények között pontokba szedett lépésekben, különböző reagensek alkalmazásával végezték el. Végül két főcím alatt, „A víz hatása”, és „A víz ususa” tárgyalták a gyógyításban való alkalmazási lehetőségeket.¹⁵ Bár nem minden törvényhatóság küldte meg jelentését, vagy sok esetben a feladatot csak részben, pl. a helyszíni és laboratóriumi kísérletek elhagyásával oldották meg, mégis a két adatgyűjtésnek köszönhetően a magyarországi orvosvizekről a helytartótanács irattárában igen figyelemreméltó tudásanyag halmozódott fel, ami valójában nem került további feldolgozásra és felhasználásra. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint a bécsi orvosi fakultás szülészeti, fiziológiai és materia medica professzora, Johann Heinrich Nepomuk Crantz (1722-1797) 1777-ben a Monarchia gyógyvizeiről Bécsben megjelent kötete, amiben némi rosszállással jegyzi meg, hogy bár Magyarország igencsak bővelkedik orvosvizekben, ezeket azonban a magyar természetvizsgálók csak kevéssé igyekeztek megismerni.¹⁶

A józsefi időszak fontos változásokat hozott nemcsak a jelentések adminisztratív kezelése tekintetében, hanem azok tartalmi és formai vonatkozásában is. A helytartótanács ügyintézésének 1783. évi átszervezését követően előbb az eredetileg már 1780 decemberében elrendelt minősítési rendszer keretében¹⁷ az egészségügyi szolgáltatók személyére és munkavégzésére vonatkozó adatgyűjtés tényleges gyakorlati megvalósítása indult el. Az 1783 és 1785 közötti időszakban jelentek meg az orvosi jelentések továbbra is inkább szokatlan eseményeket, egyedi eseteket tárgyaló narratív része mellett az ún. *klasszifikációs listák*, amelyek az egészségügyi ellátórendszerben működő sebészekről, borbélyokról és bábákról összegyűjtött adatoknak a korábban alkalmazott egyszerű listáknál jóval komplexebb elvek

¹⁵ MNL OL C 37. Lad. A. Fasc. 34./1763, 1768-69. A jelentésekből válogatást közöl DADAY 2005. 15-97.

¹⁶ Az orvosvizekre vonatkozó adatgyűjtéseknek ezt az aspektusát emelte ki a 18. századi magyarországi gyógyvízvizsgálókról szóló tanulmányában SZŐKEFALVY-NAGY. 1962, 162.

¹⁷ A rendelet szövegét a Magyar Udvari Kancellária magyarországi viszonyokra szabott adaptációjában lásd MNL OL A 39. Nr. 6549/1780.

nyomán kialakított rendszerezését tükrözik.¹⁸ Mivel a különböző rendű-rangú gyógyítók minősítési kötelezettségét előíró, 1780 és 1785 között több ízben ismételt kiadott uralkodói rendeletek csak magát a feladatot jelölték meg, s nem tartalmaztak részletes instrukciókat a feladat végrehajtása szempontjából nélkülözhetetlen eljárásbeli, technikai kivitelezést érintő kérdésekről, így az egyes törvényhatóságok physicus-orvosai meglehetősen változatos módon igyekeztek az összegyűjtött adatokat az egyénileg kialakított kategóriák szerint, kézzel megrajzolt táblázatokba rendezni.

Az 1786. év újabb cezúrát jelentett orvosi jelentés-írás gyakorlatában. A törvényhatóságok physicus-orvosai instrukciókkal ellátott, előre elkészített táblázatmintákat kaptak, amit a narratív jelentéseikhez mellékletként csatolniuk kellett. Ezen prezentációs technika bevezetésével az ügymenet gyorsabbá, egyszerűbbé tételét, a racionális döntéshozatal feltételeinek megteremtését előtérbe helyező, az előző időszaknál jóval pragmatikusabb elemekből építkező jozefinus adminisztráció a folyó szöveg lényegi tartalmi egységeinek táblázatos formában történő megjelenítésével a „dolgoz” megismerésének folyamatát kívánta előmozdítani.¹⁹ Míg ugyanis a folyó szöveg a kontinuitásra, addig az összegyűjtött adatokat vertikálisan és horizontálisan információvá rendező táblázat a diszkontinuitásra épült.²⁰ Az ok-okozati struktúrában felépített folyó szövegben az összefüggések a maguk történetiségében bontakoznak ki, következésképpen a különböző tartalmi elemekhez kapcsolódóan összegyűjtött és felsorakoztatott adatokból az információk a „hivatali tekintet” számára csak nehezen voltak extrahálhatóak. Az egyes információs elemeket a narráció kontextusából kiszakítva új összefüggések keresése és létrehozása céljából valójában szinte lehetetlen volt egymással összehasonlítani, variálni. Ezzel ellentétben a táblázat a maga különböző szintű mezőkre osztott szerkezetével a lineáris elbeszélés egymásra épülő és egymásból következő összefüggésrendszerét törte meg. Az adatok ez esetben egymástól izoláltan sorakoztak fel, amelyeket — a táblázat jellegéből adódóan — több irányból is lehetett olvasni. A többé-kevésbé standardizált kategóriák szerint rendszerezett és hierarchizált adatok és ezek egyszerű és gyors kombinálhatósága lehetővé tették mind a jelentést-író orvos, mind a hivatal számára az összehasonlítást, a differenciálást csakúgy, mint új tartalmi összefüggések feltárását és akár új kérdésfelvetések megfogalmazását. Ezeket az alapvetően praktikus megfontolásokat József több instrukciójában az érthetőség, tömörség, egyöntetűség („*Deutlichkeit/Klarheit, Stricktheit, Einförmigkeit*”) címszavakban foglalta össze.²¹

A táblázatok tartalmi vonatkozásban az élet minden olyan területének topografikus-jellegű feltérképezésre irányultak, amelyek az egészségügyi viszonyokra hatással lehettek: az adott törvényhatóság területén előforduló „külső” és „belső” betegségek leírása és alkalmazott

¹⁸ Az 1783 és 1785 közötti időszakból a helytartótanácsához beérkezett egészségügyi jelentéseket, és a különböző csatolt listákat, lásd MNL OL C 66. Nr. 22. pos. 1-453/1783-1784; Nr. 1. pos. 1-309/1785.

¹⁹ A táblázatok az államélet legkülönbözőbb területeinek és jelenségeinek leírására történő alkalmazásában ott munkált az előző mintegy két évszázad során a természet, az ember „dolgoinak” absztrakt, racionális alapokon nyugvó, a célszerűség, a hasznosság elvei nyomán, empirikus úton kialakított rendszerezési modellek recepciója. Erről bővebben lásd SEGELKEN 2010. 9-107.

²⁰ A nyelv térbeli elrendezésének és grafikus reprezentációjának kognitív folyamatokra gyakorolt hatását kutatta az antropológus, íráskutató Jack Goody, aki alapvető munkájában világos kritériumok mentén különítette el a táblázatokot, listákat és kérdőíveket, lásd GOODY 1977. 181. A táblázatokot vertikális oszlopok és horizontális sorok hálójaként („*matrix of vertical columns and horizontal rows*”), vagy egy másik perspektívából szemlélve egy vagy több vertikális listaként („*one or more vertical lists*”) definiálta, lásd Uő. 1977. 53, 75.

²¹ MNL OL A 39. 10571/1787; 7392/1788.

gyógymódok regisztrálása (*Krankenbericht*), gyógyszerárak vizsgálata (*Apotheken-Visitation*), embert és állatot sújtó járványos megbetegedések regisztrálása (*Seuchenbericht*), veszett állatok marása miatt fellépő betegségek számbavétele, gyógyvizek állapotának leírása, természeti tűnemények regisztrálása, halottszemlék és a halottak eltemetésével kapcsolatos eljárásokat összegző kimutatások, sebészek, szülészek, baromorvosok műszereinek állapotának felmérése, egészségügyi szolgáltatók (sebészek, borbélyok, patikusok, bábák) 15 különböző szempont szerint elkészített minősítése.²²

A helytartótanácshoz ebben a rendszerben beérkezett jelentések legjobban kidolgozott részei szinte kivétel nélkül a benyújtást megelőző évre vonatkozóan az előfordult betegségekről, az embert és állatot sújtó járványokról szóló narratív beszámolók és táblázatos kimutatások, valamint az egészségügyi szolgáltatók minősítései voltak. Míg a szintén rendszeresen elvégzett gyógyszerári vizitációkat kérdőíves formában prezentálták, addig a fentebb felsorolt többi elem nem feltétlenül került bele a jelentésekbe.

A narratív betegjelentések és a hozzájuk tartozó táblázatos kimutatások szempontrendszere konszenzusos alapon alakult ki: alapvetően a bécsi orvosi fakultás által kidolgozott elemek határozták meg, amelyeket a pesti orvosi fakultás is megvizsgált és a helyi viszonyok figyelembe vételével apróbb módosításokat eszközölt a helytartótanács által a törvényhatóságok felé közvetített változatban. Az így kialakult szempontrendszer a következő elemeket tartalmazta: időjárási és légköri viszonyok, ahol a betegséget okozó nedvek megjelentek, az év melyik szakában, milyen éghajlati viszonyok mellett lépett fel a megbetegedés, az érintettek neme, kora, milyen más betegségek után jelentkeznek, mely testrészeket támad meg leginkább, mely ételek fogyasztása tesz elsősorban hajlamossá a megbetegedésre, a betegség kezdete, lefolyása, kifejlődése, elfajulása, kimenetele és tartóssága, milyen természetű láz kíséri, örökléssel áterjed-e az utódokra, speciális esetek, vannak-e visszaesők, nép körében használt gyógymódok, orvos által alkalmazott terápia, ártalmas gyógymódok. Mindebből a táblázatban már csak a légköri viszonyok havi bontásban és az alkalmazott terápia jelentek meg.

A betegjelentésekéhez hasonló módon alakult ki a narratív járványügyi jelentések és a hozzájuk tartozó táblázatok szempontrendszere is. Embert sújtó epidémia esetén tartalmazta a klimatikus viszonyok leírását, az adatfelvétel helymegjelölését, a járványos megbetegedések nevét (skorbut, lázas betegségek voltak ebben az időszakban a leggyakoribbak), mikor kezdődött a járvány és jellemzően melyik korosztálynál voltak tapasztalhatóak a megbetegedések, a lefolyás pontos taglalását, az alkalmazott terápiát. Az egyre differenciáltabb szempontokat megjelenítő táblázatok a számszerű adatokat és a járványok terjedési útvonalát tették gyorsan, szinte egy szempillantásra áttekinthetővé.

Az állatokat, jelesül a marhákat, juhokat és lovakat sújtó járványos megbetegedéseket taglaló szöveges és táblázatos jelentések hasonló logika mentén épültek fel: milyen évszakban, milyen légköri viszonyok között tört ki a járvány, a járvány sújtotta állatállomány jellemzése, mikor ment el az étvágy, a száj körül tapasztalható belső és külső szimptómák, milyen egyéb elváltozások tapasztalhatóak a testen és bőrön, a has állapota (puha, kemény, felduzzadt), az elpusztult tetemek felnyitásokor tapasztaltak (általában és speciálisan a nyelv,

²² Az 1786 és 1790 közötti időszakból rendelkezésünkre álló mintegy 140 egészségügyi jelentés és minősítési ív a helytartótanács egészségügyi ügyosztályának következő fondjaiban találhatóak: MNL OL C 66 Nr. 56. pos. 1-392/1785-86; Nr. 1. pos. 1-759/1787; Nr. 1-10/1788.; Nr. 1. pos. 1-144/1789; Nr. 2. pos. 1-83/1790. A jelentéseket 1848-ig gyakorlatilag alapvető változtatások nélkül a fent ismertetett tematikában készítették el a vármegyei physicus-orvosok.

nyelőcső, tüdő, gyomor, belek, máj). A számszerűsített adatok ez esetben is a táblázatos verzióba kerültek be.

Az orvosok beteg- és járványügyi jelentéseik összeállításakor igyekeztek a a Habsburg egészségügyi reformok szervezeti és oktatásügyi motorjaként számon tartott Gerard van Swieten (1700-1772) által kidolgozott módszert, kategóriákat követni, aki rendszerét — s ennek nyomán az oktatásba beépített írásos technológiai irodalmat — elsősorban Herman Boerhaave (1668-1738), másodsorban Thomas Sydenham (1624-1689) nyomán alakította ki. Boerhaave kategóriáit és előírásait használta a betegágy mellett, s ugyanígy mind formailag, mind tartalmilag a mesterétől elsajátított metodológiát (speciális megfigyelési, következtetési és rekonstruálási eljárást foglal magában) és patológiát alkalmazta a szűkebb értelemben vett akut és krónikus betegségek leírásánál. Ennek lényege, hogy a kvalitatív, erőteljesen egyénre szabott anamnézist iatromechanikai koncepciót követő diagnózis és terápia követett. A járványok leírásában a hippokratészi medicina vonatkozó alapelveire épülő Sydenham-féle epidemiológiát követte, ami arra a feltevésre épült, miszerint korreláció van a népbetegedések meteorológiai etiológiája és járványszerű rendszeres felbukkanásuk között. Ennek megfelelően van Swietennél is a klimatikus viszonyokat meghatározó különféle tényezők, mint csapadék, légnyomás, hőmérséklet, széljárás havi bontásban történő pontos regisztrálásával párhuzamosan a felbukkanó betegségtípusok, a megbetegedések és halálesetek száma, az alkalmazott terápia és annak eredményessége, s az alkalmazás során szerzett tapasztalatok kerültek lejegyzésre.²³

A jelentések szociokulturális kontextusa nyomán bontakozik ki a fentiekben taglalt egészségügyi információs rendszer társadalmi beágyazásának gyakorlata, amelynek működtetése, a bécsi központi kormányzati szervektől, a helytartótanácsra keresztül, le egészen a magyarországi lokalitásokig, komoly logisztikai kihívást jelentett. Egy-egy jelentéshez tartozó számos táblázat minden rovatának szakszerű és igényes kitöltése meglehetősen munka- és időigényes, gyakorlatilag az adott törvényhatóság teljes érintett szakembergárdáját, sőt ezen túlmenően a társadalmi élet legkülönbözőbb szereplőit mozgósító feladat volt. A kulcsszerep a physicus-orvosnak jutott: az ő feladatuk volt a hatáskörükbe tartozó törvényhatóság minden egyes lokalitásában összegyűjtött részadatok táblázatba rendezése és összesítése. Ami az adatgyűjtő munkát illeti, a physicus-orvosok a rájuk bízott területet elvben maguk kellett, hogy bejárják. Mivel azonban az adatgyűjtő munka az orvos számára más egyéb szakmai kötelezettségei mellett a legtöbb esetben akár 50-60 km-es körzet bejárását is jelenthette, ezért rendszerint mozgósították az egyes kisebb helységekben működő szakmai beosztottaikat, sebészeket, bábákat, vagy akár a helyi szolgabírákat, tanítókat, papokat, lelkészeket. Az 1786-tól nagy számban megjelenő, az egészségügyi szolgáltatók személyével, képzettségével és munkavégzésével kapcsolatos adatokat rögzítő táblázatok minősítés rovataiba került bejegyzések nyomán rekonstruálható a társadalmi interakciók változatos formáin túl a korszak értékrendje: milyen morális hibákat fedeztek fel a különböző gyógyítók emberi és szakmai kompetenciájának megítélése során a hivatalból kirendelt felettesek. A minősítések alkalmával használt pozitív és negatív, hol az objektivitásra törekvő formalizált rövid, egy szavas jelzők,²⁴ hol a szubjektív megítélést tükröző pár szavas kis

²³ Erről bővebben: PROBST 1973. 80-92.

²⁴ A leggyakrabban használt formális jelzők: jó, közepes, gyenge.

megjegyzések²⁵ a hivatalos véleményalkotás első megjelenései, amelyek nemcsak a minősítést végző szakemberek (orvosok, sebészek, okleveles vezető bábák), hanem a mögöttes közösség értékítéletét is tükrözik. A minősítési táblázatok tekintetében 1787-től egyszerűsödött a rendszer, amennyiben az addig kitöltendő 15 különböző rubrika helyébe az adott minősített személy életkora, egészségi állapota, valamint szakmai előmenetelére és jellembeli tulajdonságai kerültek felvételre.

A jelentéseket II. József német nyelvrendeletének kibocsátásig latinul, 1784 után pedig elvben németül kellett elkészíteni. Az átállás azonban az egészségügy területén is számos nehézséget okozott, erőteljesen megterhelve a bécsi kormányiszerveket, a helytartótanács és az egyes középszintű lokalitások közötti — amúgy sem mindig problémamentes — kommunikációt. Voltak például olyan törvényhatóságok, amelyek úgy szabotálták a német nyelv használatát, hogy évekig egyáltalán nem küldtek jelentéseket. A rendszer működtetése érdekében a helytartótanács több esetben is kénytelen volt engedelményeket tenni, vagy köztes megoldásokat alkalmazni.

A physicus-orvosok által összeállított jelentések előbb a középszintű adminisztráció illetékes fórumain — városi tanácsuléseken, vármegyei kongregációkon — kerültek bemutatásra, innen rendszerint lényegi változtatások nélkül főispáni és/vagy főszolgabírói ellenjegyzéssel vezetett útjuk tovább a helytartótanács illetékes grémiumához, ahol azután a „hivatalnoki tekintet” rendszerezte és küldte tovább az egyes jelentések problematikusnak ítélt részeit szakvélemény kikérése céljából az orvosi fakultásnak, majd 1786-tól az országos főorvosnak. A jelentések tartalmának végső összesítését a szakvélemények figyelembe vételével részint a helytartótanács számvevősege, részint a szakreferensek végezték el. A helytartótanács a beérkezett jelentések alapján kialakított állásfoglalásról, döntésről visszafelé ugyanezen a hivatali úton kurrentálta az orvosokat. A kommunikáció gyorsabbá, gördülékenyebbé tételének érdekében a helytartótanács különösen 1780 után a Magyar Udvari Kancellária közvetítésével érkező, az összes törvényhatósághoz szóló uralkodói instrukciókat, valamint a beérkezett jelentések alapján kialakított, szintén országos érvényű helytartótanácsi határozatokat nyomtatott körlevelek (*impressa circularia*) formájában küldte ki.²⁶ Ugyancsak a hivatali ügyintézés és döntéshozatal felgyorsítását szolgálta, hogy II. József 1786 augusztusában kiadott instrukciójában arra utasította a physicus-orvosokat, hogy amellett, hogy éves jelentéseik folyó szövegbe foglalt részeit röviden és tömören fogalmazzák meg, az általuk különlegesen fontosnak vagy problematikusnak ítélt tartalmakat aláhúzással emeljék ki és kapcsolódó kommentárjaikat a hivatal munkájának megkönnyítése érdekében lapszéli, vagy a lap hátoldalára írott jegyzetek formájában tegyék meg.²⁷

²⁵ A pozitív emberi, szakmai teljesítményeket jelölő, a szubjektív értékítélet irányába mutató gyakori megjegyzések: szolid, szerény, csendes keresztény; nem pörlekedő, hanem alkalmazkodó; a legjobb erkölcsökkel bír; jó fellépésű, stb. A negatív bejegyzések között a leggyakoribbak: túlságosan kedveli a bort; szenvedélyesen iszákos; olyan, amilyen, de elmegy; serény és szolgálatkész, de tudatlan; nehéz természetű; semmiféle alárendeltséget nem tűr, stb.

²⁶ II. József 1786. június 20-án kiadott rendeletében megerősítette, hogy az összes törvényhatósághoz szóló uralkodói rendeleteket a helytartótanács nyomtatott körrendeletek formájában küldje ki, s egyúttal azt is előírta, hogy azokat fordítsa le az adott lokalitás nyelvére is. Ezen felül a szolgabírák és az alispánok feladatává tette, hogy vizitációik alkalmával győződjenek meg arról, hogy a rendeleteket az előírásoknak megfelelően kihirdették, s maga a dokumentum iktatásra került. MNL OL A 39. 13609/1786. A nyomtatott körrendeletek és körlevelek a MNL OL C 23. fondban találhatók.

²⁷ MNL OL A 39. 37656/1786. („...zur Verminderung der Schreibereien, auch nur *ad marginem*, oder den Rücken der zuzustellenden Exhibiti anzusetzende kurze Wohlmeinungen erstattet werden können...”)

Mindazonáltal a rendelkezésünkre álló források azt mutatják, hogy az egyedi, különleges esetekben a helytartótanács meglehetősen formális módon, rendszerint egy-két oldalas leiratok formájában reagált. Számos törvényhatóság helytartótanácsához intézett panaszos levele utal arra, hogy a jelentéseket nagy munkával összeállító orvosok nehezményezték ezt a hivatali gyakorlatot. Ennek ellensúlyozására a törvényhatóságok részéről háromféle stratégia rajzolódik ki: vagy évekig nem küldtek jelentést, vagy az egyszer alapos adatgyűjtő munkát követően elkészített jelentést változatlan formában küldték be évről-évre, vagy igyekeztek közvetlen kommunikációs csatornát kiépíteni az orvosi fakultás illetékes szakembereivel, illetőleg 1786 után az országos főorvos hivatalával.

A minősítési íveket rendszerint az orvosi fakultás, illetőleg 1786 után a protomedicus nézte át, s azokba a törvényhatóságokba, amelyeknél a táblázatos kimutatás szerint hiány mutatkozott az előírásoknak megfelelően képzett sebészből vagy bábából, az orvosi fakultáson éppen frissen végzők közül választottak ki alkalmas személyt a feladatok ellátására. 1786-tól a minősítések orvosokat, képzett sebészeket és bábákat, valamint fizetési viszonyaikat feltüntető rovatai alapján a helytartótanács számvevősege (*Buchhalterey der Statthalterey*) készítette el Bécsből küldött táblázatminta alapján a bécsi kormányzatszervekhez továbbítandó, az összes magyarországi törvényhatóságra vonatkozó kimutatást.²⁸ A kimutatás alapján a hivatalok szinte egy szempillantásra képet formálhattak arról, hol, milyen szakemberből van hiány, hol, kik vannak túl, vagy éppen alulfizetve.

Ha a jelentésekben több, vagy éppen az összes törvényhatóságot érintő egészségügyi problémákat tárgyaltak, a források behatóbb vizsgálata nyomán kibontakozik egy kép, amely azt mutatja, hogy II. József uralkodásának időszakában kezdett a bécsi központi birodalmi kormányzatszervek a bécsi egyetem orvosi fakultása, a helytartótanács, a pesti egyetem orvosi fakultása, majd az 1786-ban létrehozott országos főorvosi hivatal és az egyes törvényhatóságok alkotta bürokratikus hálózaton belüli információáramlás egyre több irányban és egyre szélesebb sávban működni. A legmeghatározóbb, felülről lefelé terjedő információáramlás mediális eszköztárának lényeges bővülése mellett, megerősödtek az oldalirányú kommunikációs csatornák. Az oldalirányú információáramlás tekintetében 1770 után a helytartótanács és a magyarországi orvosi fakultás egyre szorosabbá váló kapcsolata mind a beérkezett jelentések szakszerű szűrése, kiértékelése, mind az autoritativ tudástermelés szempontjából meghatározó jelentőséggel bírt.

A physicus-orvosok éves egészségügyi jelentéseire reagáló, meglehetősen formális tartalmi és stílusi elemeket felsorakoztató szokványos helytartótanácsi expeditumok mellett az 1780-as évek közepétől a korábbi időszakhoz képest megsaporodtak a Bécsben, vagy a helytartótanács által az orvosi fakultás és az országos főorvos szakmai közreműködésével megfogalmazott minden törvényhatósághoz intézett terjedelmesebb leiratok és körlevelek. Kimutatható, miként próbáltak a bécsi és magyarországi hivatali orgánusok és orvosi fakultások egymással kooperálva, a jelentések tartalmi elemzése, összehasonlítása, többé-kevésbé szintetizáló olvasása alapján kiszűrni, többnyire akuttá vált helyzeteket megoldani, vagy akár a megelőzés érdekében fellépni. Elsősorban embert és állatot sújtó járványok, egy-egy nagyobb régióra jellemző népbetegségek, szüléssel és a bábák működésével kapcsolatos és egyéb, az orvosi rendszert körébe tartozó akut problémák hatékony és a lehetőségekhez képest gyors orvoslása érdekében a helytartótanács a leggyakrabban úgy járt

²⁸ Az első, a Magyar Királyság tíz kerületének összes törvényhatóságát feltüntető kimutatás: MNL OL C 66. Nr. 43. pos. 40. fol. 201-204/1785-86.

el, hogy a beérkezett jelentések és táblázatos kimutatások közül kiszűrte az adott helyzetet a leghatékonyabban kezelő törvényhatóságban alkalmazott megoldást, s azt küldte tovább nyomtatott körlevél formájában szerte az országban. 1788-ban például Madács Péter (1729-1805) Gömör-Kishont vármegye physicus-orvosa éves egészségügyi jelentéséhez csatolta beosztottja, a vármegyei sebész által a marhák száj- és körömfájása ellen kipróbált és hatásosnak bizonyult gyógymód pontokba szedett leírását. A viszonylag terjedelmes német nyelvű szöveget és annak rövidített magyar és szlovák nyelvű fordítását a helytartótanács azonnal szétküldte minden törvényhatóságnak.²⁹

Hasonló esetekre a helytartótanács rendszerint a Magyar Kancellária közvetítésével érkező uralkodói utasításra 1770 után egyre gyakrabban alkalmazta azt a megoldást is, hogy az osztrák örökös tartományokban már kipróbált és bevált nyomtatásban kiadott német nyelvű orvosi munkákat küldött szét a törvényhatóságoknak. Ezeket a munkákat orvosok, többnyire physicus-orvosok fordították le, s a kiadás költségét vagy a helytartótanács, vagy maga a fordító-orvos, ritkábban valamely főúri mecénás állta. A feladatot az orvosok az esetek többségében úgy oldották meg, hogy a gyors áttekinthetőség, a könnyű értelmezhetőség gyakorlatias szempontjait szem előtt tartva az eredeti szöveget tömörítették és/vagy fordításaikhoz az adott témához kapcsolódó saját tapasztalatokra, megfigyelésekre alapozott megjegyzéseket fűztek lábjegyzet vagy a fő szövegbe applikált „kiszólások” formájában. A minőségbiztosítás érdekében a kéziratos munkákat a nyomtatás és kiküldés előtt a helytartótanács illetékes szakmai és/vagy a cenzúrabizottsága előzetesen megvizsgálta, majd a jóváhagyást követően kerülhetett kinyomtatásra. Tematikájukra nézve a legtöbb esetben embert, állatot sújtó járványos megbetegedések lefolyását és a lehetséges gyógymódokat tárgyaló munkák, a sebész-szülész és bábák számára írott oktatókönyvecskék, traktátusok kerültek kiküldésre. Ezek sorában külön kiemelendő a Raphael Steidele (1737-1823), a bécsi Allgemeines Krankenhaus sebész-szülésze által 1774-ben kiadott, majd 1777-ben Szeli Károly (1748-1780?) orvosdoktor által magyarra fordított és saját pénzen kinyomtatott bábaoktató könyv, amelynek terjesztése végig a vizsgált korszakunkban újból és újból napirenden került.³⁰ Ugyanígy a Bécsben működő állatorvoslást oktató intézmény vezető professzora Johann Gottlieb Wolstein (1738-1820) marhavészről szóló több munkáját egykori tanítványa, majd 1787-től a pesti egyetem állatorvoslás tanára Tolnay Sándor (1747-1818) fordított le és adott ki a helytartótanács anyagi támogatásával.³¹

Az egészségügyi jelentések és táblázatos kimutatások tartalmi és formai elemeinek fokozatos standardizálódása, majd II. József idején a minősítési rendszer bevezetése igen pozitív hatást gyakorolt az alulról jövő kezdeményezésekre. A physicus-orvosok adatgyűjtő munkájuk során bejárták a rájuk bízott vármegyéket, s utazásaik során szembesültek számtalan esettel, rossz szokással, a köznép által igénybe vett gyógyítók tudatlanságával. Ezek a tapasztalatok több orvost is arra indítottak, hogy a lokális viszonyokhoz alkalmazott oktatókönyveket írjanak, amely munkákat miután az orvosi fakultás szakmailag megvizsgálta, rendszerint saját pénzen nyomtattak ki. Ezek az orvosi felvilágosító irodalom műfajába sorolható munkák többnyire a bábaoktatást szolgálták, vagy a köznép számára írott dietétikai,

²⁹ MNL OL C 66. Nr. 10/1788.

³⁰ STEIDELE 1777. A könyv terjesztésére vonatkozóan: DADAY 2005. 254-255; MNL OL C 66. 132. cs. Nr. 67. fol. 1-10/1789.

³¹ WOLSTEIN 1784; Uő. 1785.

életvezetési kézikönyvek voltak.³² A jelentés-írás gyakorlata tudományos igényű munkák írását is erősen motiválta. 1794-ben Benkő Sámuel (1743-1825) Borsod vármegye physicus-orvosa előbb latinul, majd német fordításban is kiadta 1780 és 1793 közötti orvosmeteorológiai megfigyeléseit.³³

Konklúzió

Az egészségügyi igazgatásnak ez az orvosi tapasztalatgyűjtést, célirányos megfigyelést előtérbe helyező, valójában a 18. század utolsó harmadában gyakorlattá vált regisztrációs kultúrája feltétlenül hozzájárult a medicina episztemológiai fejlődéséhez. A rendszer működtetésében kulcsszerepet játszó physicus-orvosoknak folyamatosan követniük kellett a betegségek alakulását, ellenőrizniük a kezelések hatékonyságát, felismerni az azonos, vagy az addig megtapasztaltaktól teljesen eltérő, egyedi eseteket, a kezdődő járványokat. A betegségek felbukkanásának, lefolyásának és végső kimenetelének történetét oly módon kellett a táblázatok kínálta regiszterbe, egységesített rendszerbe elhelyezniük és rögzíteniük, hogy abban megfigyeléseik egyedi esetekre és a járványszerűen felbukkanó megbetegedésekre vonatkozó egyéni jellege és az ezekből kibontakoztatható általánosító tendenciák egyaránt tükröződjenek. Ez azt is jelenti, hogy az orvosijelentés-írásban a lejegyzés aktusa, amely magában foglalta a betegség historizálásának minden fázisát, az anamnézistől a szimptómák kódolásán keresztül a terápiás törekvések és hatásmechanizmusuk leírásáig, a tudományos megismerés eszközévé és módszerévé vált.

Az állami egészségügyi szervezetrendszer bécsi és magyarországi bürokratikus hivatali és oktatási szervezetrendszerhez kötötten, explicit módon először az 1780-as években került meghatározásra az orvosi tudásnak azon léptéke, minősége és struktúrája, amely az adott lokalitásokra jellemző minden egészség- és betegségüggyel kapcsolatos, az egészségügyi jelentésekben manifesztálódó információs, kommunikációs, ellenőrző jellegű feladatokban nyilvánult meg. Az egyedi és járványos megbetegedések, környezeti tényezők, az alkalmazott gyógyszerkincs és terápiaformák regisztrálását szolgáló egészségügyi jelentésekhez csatolt standardizált kategóriarendszer nyomán kialakított táblázatos kimutatások, a medicina oktatásának a különféle „Institutiones”-ek, „Aphorismi”-formájában, többnyire zárt elméleteket közvetítő tankönyvi programjával szemben, illetve azt továbbgondolva és kiegészítve, az orvosi megfigyelések és hétköznapi gyakorlati tapasztalatok írásos rögzítésének egy nyitott, folyamatosan bővíthető struktúrája jelent meg.

³² Dombi Sámuel (1729-1807) Borsod vármegye physicus-orvosa például, miután bejárta a rá bízott vármegye mind a négy járását, lesújtó tapasztalatokat szerzett a bábák munkamódszereit és tudatlanságát illetően, ezért 1772-ben egy kérdés-felelet formában megfogalmazott 104 oldalas kis oktatókönyvet jelentetett meg saját pénzen, DOMBI 1772.

³³ BENKŐ 1794a; Uő. 1794b.

Bibliográfia

Levéltári források:

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
A 39 (Magyar Kancelláriai Levéltár, Acta Generalia)
C 23 (Helytartótanács Levéltár, Circularia impressa)
C 37 (Helytartótanács Levéltár, Acta Sanitatis)
C 66 (helytartótanács Levéltár, Departamentum Sanitatis)

Egykorú nyomtatott források és szakirodalom:

BACON, Francis: *Novum Organum. Teilband I.* Hrsg u. eingeleit. von Wolfgang Krohn, übersetzt von Rudolf Hoffmann. Hamburg: Felix Meiner Verlag, 1990.

BARNER, Wilfried: *Barockrhetorik. Untersuchungen zu ihren geschichtlichen Grundlagen.* Tübingen: Niemeyer, 1970.

BECKER, Peter: Beschreiben, klassifizieren, verarbeiten. Zur Bevölkerungsbeschreibung aus kulturwissenschaftlicher Sicht, in *Information in der Frühen Neuzeit. Status, Bestände, Strategien*, hrsg. von Arndt Brendecke — Markus Friedrich — Susanne Friedrich. Berlin: LIT, 2008, 393-419.

BECKER, Peter — CLARK, William (eds.): *Little Tools of Knowledge. Historical Essays on Academic and Bureaucratic Practices.* Ann Arbor/London: University of Michigan Press, 2001. <http://dx.doi.org/10.3998/mpub.16775>

BENKŐ Sámuel: *Ephemerides meteorologico-medicae annorum 1780-1793.* Vindobonae: Typis ab Ant. Patzkowsky, vols. I-V, 1794.

BENKŐ Sámuel: *Medicinische Ephemeriden von den Jahren 1780 bis 1793.* Wien: Alb. Ant. Patzowsky, 1794.

BERNS, Jörg Jochen: Baumsprache und Sprachbaum. Baumikonographie als topologischer Komplex zwischen 13. und 17. Jahrhundert, in *Genealogie als Denkform in Mittelalter und Früher Neuzeit*, hrsg. von Bernhard Jahn — Kilian Heck, Tübingen, De Gruyter, 2000 (Studien und Texte zur Sozialgeschichte der Literatur 80), 155-176. <http://dx.doi.org/10.1515/9783110931082.155>

BRENDECKE, Arndt: Synopse, Segment und Vergleich. Zum Leistungsvermögen tabellarischer Geschichtsdarstellungen der Frühen Neuzeit, *Storia della storiografia* 39 (2001), 75-85.

BRENDECKE, Arndt: Tabellen und Formulare als Regulative der Wissenserfassung und Wissenspräsentation, in *Autorität der Form — Autorisierung — Institutionelle Autorität*,

hrsg. von Wulf Oesterreicher — Gerhard Regn — Winfried Schulze. Münster: LIT, 2003 (Pluralisierung & Autorität 1), 37-53.

BRENDECKE, Arndt: Tabellenwerke in der Praxis der frühneuzeitlichen Geschichtsvermittlung, in *Wissenssicherung, Wissensordnung und Wissensverarbeitung: das europäische Modell der Enzyklopädie*, hrsg. von Theo Stammen — Wolfgang E. J. Weber, Berlin: Akademie Verlag, 2004 (Colloquia Augusta 18), 157-189.

BRENDECKE, Arndt — FRIEDRICH, Markus — FRIEDRICH, Susanne: Information als Kategorie historischer Forschung. Heuristik, Etymologie und Abgrenzung vom Wissensbegriff, in *Information in der Frühen Neuzeit. Status, Bestände, Strategien*, hrsg. von Dies., Berlin: LIT, 2008 (Pluralisierung & Autorität 16), 11-44.

BRIAN, Eric: *La mesure de l'état. Administrateurs et géomètres au XVIIIe siècle*. Paris: Albin Michel, 1994.

BÜTTNER, Frank — FRIEDRICH, Markus — ZEDELMAIER, Helmut (Hrsg.): *Sammeln, Ordnen, Veranschaulichen. Zur Wissenskompilatorik in der Frühen Neuzeit*. Münster: LIT, 2003 (Pluralisierung & Autorität 2).

CLARK, William: On the Table Manners of Academic Examination, in *Wissenschaft als kulturelle Praxis, 1750-1900*, hrsg. von Hans Erich Bödeker — Peter Hanns Reill. Göttingen: Vandenhoeck&Ruprecht, 1999. (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 154), 33-67.

DADAY András: *Újabb kuriózumok az orvostudomány magyarországi történetéből*. Budapest: Akadémiai, 2005.

DOMBI Sámuel: *Bába mesterség*. Pozsony: Landerer, 1772.

ECKART, Wolfgang Uwe: Zur Funktion der Abbildung als Medium der Wissenschaftsvermittlung in der medizinischen Literatur des 17. Jahrhunderts. *Berichte zur Wissenschaftsgeschichte*, 3 (1980) 35-53. <http://dx.doi.org/10.1002/bewi.19800030105>

FOUCAULT, Michel: *Szavak és dolgok. A társadalomtudományok archeológiája*. Budapest: Osiris, 2000.

FRIEDRICH, Markus: *Die Geburt des Archivs: Eine Wissensgeschichte*. München: De Gruyter, 2013.

GIERL, Martin: 'Compilation und die Produktion von Wissen im 18. Jahrhundert', in *Die Praktiken der Gelehrsamkeit in der Frühen Neuzeit*, hrsg. von Helmut Zedelmaier — Martin Mulsow. Tübingen: Niemeyer, 2001, 63-94.

GOODY, Jack: *The Domestication of the Savage Mind*. Cambridge: Cambridge University Press, 1977.

HESS, Volker: Schreiben als Praktik, in *Praktiken der Frühen Neuzeit. Akteure — Handlungen — Artefakte*, hrsg. von Arndt Brendecke. Köln/Weimar/Wien: Böhlau, 2015. 82-99. <http://dx.doi.org/10.7788/9783412502591-006>

KURUCZ György: *Keszthely grófja. Festetics György*. Budapest: Corvina, 2013.

LATOUR, Bruno: Visualization and Cognition: Thinking with Eyes and Hands, *Knowledge and Society. Studies in the Sociology of Culture Past and Present. A Research Annual*, 6 (1986) 1-40.

LEIBNIZ, Gottfried Wilhelm (1927 [1678]): Gedanken zur Staatsverwaltung (1678), in *Gottfried Wilhelm Leibniz. Sämtliche Schriften und Briefe*, Reihe I, Bd. 2. (Allgemeiner historischer und politischer Briefwechsel 1676-1679.), hrsg. von der Preußischen Akademie der Wissenschaften. Berlin: Akademie-Verlag, 1927, 74-76.

LEIBNIZ, Gottfried Wilhelm (1986 [1680a]): Von nützlicher einrichtung eines Archivi (1680), in *Gottfried Wilhelm Leibniz. Sämtliche Schriften*, Reihe IV, Bd. 3. (Politische Schriften 1677-1689.), hrsg. von Akademie der Wissenschaften der DDR. Berlin: Akademie-Verlag, 1986, 332-340.

LEIBNIZ, Gottfried Wilhelm (1986 [1680b]): Von bestellung eines Registratur-Amtes, Frühjahr 1680, in *Gottfried Wilhelm Leibniz. Sämtliche Schriften*, Reihe IV, Bd. 3. (Politische Schriften 1677-1689.), hrsg. von Akademie der Wissenschaften der DDR. Berlin: Akademie-Verlag, 1986, 376-381.

LEIBNIZ, Gottfried Wilhelm (1986 [1680c]): Entwurff gewisser Staats-Tafeln (1680), in *Gottfried Wilhelm Leibniz. Sämtliche Schriften*, Reihe IV, Bd. 3. (Politische Schriften 1677-1689.), hrsg. von Akademie der Wissenschaften der DDR. Berlin: Akademie-Verlag, 1986, 340-349.

MELVILLE, Gert: Geschichte in graphischer Gestalt. Beobachtungen zu einer spätmittelalterlichen Darstellungsweise, in *Geschichtsschreibung und Geschichtsbewußtsein*, hrsg. von Hans Patze. Sigmaringen: Thorbecke, 1987. 57-154.

ONG, Walter J.: From Allegory to Diagram in the Renaissance Mind. A Study in the Significance of the Allegorical Tableau, *Journal of Aesthetics & Art Criticism*, 17 (1959) 423-440. <http://dx.doi.org/10.2307/428215>

POMPE, Hedwig —SHOLZ, Leander (Hrsg.): *Archivprozesse. Die Kommunikation der Aufbewahrung*. Köln: DuMont Verlag, 2002.

POOVERY, Mary: *A History of the Modern Fact. Problems of Knowledge in the Sciences of Wealth and Society*. Chicago: University of Chicago Press, 1998.

PROBST, Christian: *Der Weg des ärztlichen Erkennens am Krankenbett. Herman Boerhaave und die ältere Wiener medizinische Schule*. Bd. I (1701-1787). Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1973. (Sudhoffs Archiv. Zeitschrift für Wissenschaftsgeschichte, Beiheft 15)

RUSNOCK, Andrea A.: *Vital Accounts. Quantifying Health and Population in Eighteenth-Century England and France*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
<http://dx.doi.org/10.1017/cbo9780511550041.001>

SEGELKEN, Barbara: *Bilder des Staates. Kammer, Kasten und Tafel als Visualisierungen staatlicher Zusammenhänge*. Berlin: Akademie Verlag, 2010.
<http://dx.doi.org/10.1524/9783050088372>

SHAPIN, Steven: *A Social History of Truth. Civility and Science in Seventeenth-Century England*. Chicago, University of Chicago Press, 1994.

SHAPIRO, Barbara J.: *A Culture of Fact. England 1550-1720*. Ithaca/New York: Cornell University Press, 2000.

SIEGEL, Steffen: *Tabula. Figuren der Ordnung um 1600*. Berlin: Akademie Verlag, 2009.
<http://dx.doi.org/10.1524/9783050062228>

SIEGERT, Bernhard: *Passage des Digitalen. Zeichenpraktiken des neuzeitlichen Wissenschaften 1500-1900*. Berlin: Brinkmann & Bose, 2003.

STEIDELE, Raphael Johann: *Magyar bábamesterség*. Ford. Szeli Károly. Bétsben: Schulz, 1777.

STEINER, Benjamin: *Ordnung der Geschichte. Historische. Tabellenwerke in der Frühen Neuzeit*. Köln: Böhlau, 2008.

STEINER, Benjamin: Wissensfülle und Ordnungszwang. Historische Tabellenwerke als enzyklopädischer Typus in der Frühen Neuzeit, in *Enzyklopädistik 1550-1650. Typen und Transformationen von Wissensspeichern und Medialisierungen des Wissens*, hrsg. von Martin Schierbaum. Berlin: LIT, 2009. 483-515.

SZÓKEFALVY-NAGY Zoltán: Magyarországi gyógyvízvizsgálatok a XVIII. században, *Communicationes de Historia Artis Medicinae*, (1962) 25, 162-182.

VISMANN, Cornelia: *Akten. Medientechnik und Recht*. Frankfurt am Main: Fischer Verlag, 2000.

VOGL, Joseph: Regierung und Regelkreis. Historisches Vorspiel”, in *Cybernetics — Kybernetik. The Macy Conferences 1946-1953. Essays&Documents. Essays&Dokument*, hrsg. von Claus Pias. Zürich-Berlin: Diaphanes, 2004, 67-79.

WOLFF, Christian: Von Verfertigung und Nutzen der Tabellen, in Ders. *Gesammelte kleine philosophische Schriften, welche bißher meistens lateinisch im Druck heraus waren, Zweyter Theil, darinnen besonders die zu der Vernunftlehre gehörigen zusammengetragen, übersetzt auch mit nöthigen nützlichen Anmerkungen versehen worden sind*. Halle: zu finden in der Rengerischen Buchhandlung, 1737.

WOLSTEIN, Johann Gottlieb: *A' marha dögröl való jegyzések*. Ford. Tolnay Sándor. Wien: Kurtzbek, 1784.

ZIMMERMANN, Monika: *Die Synopse als Mittel universalhistorischer Orientierung. Eine kritische Untersuchung der Geschichtsschreibung*. Göttingen/Frankfurt am Main/Zürich: Musterschmidt, 1977.

ZEDELMAIER, Helmut: Buch, Exzerpt, Zettelschrank, Zettelkasten, in *Archivprozesse. Die Kommunikation der Aufbewahrung*, hrsg. von Hedwig Pompe —Leander Scholz. Köln: DuMont Verlag, 2002, 38-53.

ZEDLER, Johann Heinrich: *Grosses vollständiges Universal-Lexikon Aller Wissenschaften und Künste, welche bishero durch menschlichen Verstand und Witz erfunden und verbessert worden*. Bde. 1-64. und Suppl. Bde. 1-4, Leipzig/Halle: Verlegers Johann Heinrich Zedler, 1732-1754. <http://dx.doi.org/10.1515/9783110967296.321>